

ВІДНОШЕННЯ ДО СТАРОСТІ В РІЗНИХ КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЯХ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У даній статті увагу приділено історичним формам відношення до старості та престарілих людей у різних культурних традиціях.

Ключові слова: престаріла людина, розвиток суспільства, історія, тривалість життя, геронтологія.

В данній статті уделється внимание історическим формам отношения к старению и пожилым людям в контексте различных культурных традиций.

Ключевые слова: пожилой человек, развитие общества, история, длительность жизни, геронтология.

In given clause the attention is given to historical forms of the attitude to an old age and aged people in different cultural traditions.

Key words: aged the person, development of the society, history, duration life, gerontology, old.

«Шануй отця-матір – будеш довголітен на землі»

Українська народна мудрість

Старіння не є унікальною особливістю нашого часу, але звичайним явищем воно стало лише останні 100 років. Старість як соціальну проблему варто вважати феноменом ХХ століття – до цього часу кількість людей похилого віку була незначною навіть за найоптимістичнішими оцінками.

Так, за даними сучасного психолога Я.С. Гамільтона, від найдавніших часів і до ХVII століття приблизно 1 % людей досягав віку 65 років. На початок ХІХ століття цей показник виріс приблизно до 4 %. За соціальними прогнозами близько 70 % сьогоденного населення Західної Європи проживе більше ніж 65 років, а 30-40 % – більше ніж 80 років [16, с. 13].

Характерним є також те, що за останні 20 років у пострадянських країнах чисельність людей у віці 85 років і старше збільшилася більше ніж удвоє, в той час як загальна чисельність населення збільшується досить повільно. За словами російського науковця із соціальної роботи Є. Холостової, «можливість дожити до похилого віку стала масовою» [21, с. 6].

На жаль, соціальний статус людей похилого віку не завжди відповідає загальносвітовим нормам і стандартам. Обмежено вибір соціальних

ролей і форм активності, доступних людям похилого віку; звужені рамки їхнього способу життя; вибір соціально санкціонованих можливостей у сферах життєзабезпечення, комунікації, рекреації має обмежений діапазон; особи літнього віку не завжди знаходять реальні стимули до подолання свого стану й активізації соціальної участі. До цього варто додати, що об'єктивні дані про стан здоров'я осіб літнього віку не дають достатніх підстав для оптимістичних прогнозів щодо можливостей людей похилого віку власними силами підтримувати свою самостійність протягом пізнього періоду життя [21].

Тож зрозуміло, що в практичній соціальній роботі турбота про літніх людей сьогодні займає одне з провідних місць, але самі старі люди часто сприймаються крізь призму суспільних стереотипів. Про ці стереотипи зазначають сучасні вітчизняні науковці Л. Тюття та І. Іванова: «Їх часто вважають і мудрими, і несповна розуму, добродушними та буркотунами, завжди чимось невдоволеними, такими, що виявляють турботу про оточення, і байдужими та некомунікабельними» [17, с. 475].

Отже, перш ніж говорити про основні принципи роботи із літніми людьми, варто

докладніше розглянути історичний розвиток суспільного світогляду на становище в суспільстві зазначеної категорії людей. Як засвідчують різні історичні джерела, соціальні проблеми старіння виникли разом із розвитком самого суспільства. Але картина становища старої людини в суспільстві час від часу змінювалася: вона то рухалася в напрямі покращення, то змінювалася повним спадом.

Вивчаючи історичні форми відношення до старості, російський науковець А. Смолькін наводить наступні дані.

Середня тривалість життя в первісному суспільстві становила 15-22 років, у Древньому світі – 20-30 років. Незначно збільшившись в епохи Середньовіччя та Відродження (25-30 років), у XVII-XVIII століттях, вона в цілому не перевищувала 40 років. До кінця XI сторіччя середня тривалість життя вже становила 47-50 років і поступово зростала протягом усього XX ст. [13, с. 184-207]. І вже в 1990-ті роки «старіння населення» починає сприйматися як загроза соціуму. Але й у попередні епохи відношення до старості аж ніяк не було однозначним.

З огляду на невелику чисельність палеолітичних локальних груп (20-25 чоловік) і незначну тривалість життя, старість, безумовно, була досить рідким явищем. Можна припустити, що до похилого віку у палеоліті доживали лише найбільш психологічно врівноважені та пристосовані до складної соціальної організації індивіди. Наявні палеолітичні знахідки дозволяють говорити про поважне ставлення до людей похилого віку в первісних колективах. Наприклад, напівсліпий, хворий на артрит, з висохлою рукою старий чоловік (стоянка Шанидар, Ірак) міг вижити тільки завдяки підтримці інших членів групи [12].

Мезолітичні племена (а також сучасні племена первісної периферії) у силу екологічної обстановки, що змінилася, були змушені вести переважно кочове життя, як правило, задовольняючись полюванням на нечисленну велику дичину з метою збереження природних ресурсів регіону. Небезпека перенаселення території племені змушувала колектив піклуватися як про обмеження народжуваності, так і про підтримку високої смертності (зокрема, практикувався й геронтицид [8]).

У подальшому розвитку суспільства людина, що старішала, вважалася основним зберігачем знань і священних традицій первісної локальної групи. Це характерно для всіх неписьмених суспільств. Знання старих, реалізовані більш молодими й сильними одноплемінниками, були одним з найважливіших факторів розвитку, гарантією оптимальної успішності первісної локальної групи. Рада старійшин – колегіальний орган, що складався зі старших чоловіків, основними функціями якого було зберігання й відтворення традицій і контроль над їхнім виконанням; узагалі ж функції старійшин були досить різноманітні. Зачатки влади старійшин приблизно з'являються вже в неандертальців [18].

Влада вождя, що не користується підтримкою старійшин, звичайно, була нестійка, зростала ймовірність його насильницького зсуву й/або вбивства; не випадково при призначенні вождя європейські колонізатори прагнули погодити своє рішення зі старійшинами. Іноді старійшина виконував функції військового лідера. Деякі автори схильні розглядати раду старійшин як інститут, що перешкоджає вождєві узурпувати владу [9].

Внутрішньосімейна ієрархія в древніх суспільствах відрізнялася набагато більшою твердістю, ніж у сучасних культурах. У Древньому Римі влада «батька» (pater) над сімейством була повною й довічною. Батько міг убити, продати в рабство або позбавити спадщини кожного з підвладних членів сімейства. Фактично все майно молодших членів належало батькові. Лише трикратний продаж у рабство виводив сина з-під влади батька. Ні похилий вік, ні висока посада підвладних йому членів родини, ні одруження, ні навіть божевілля не позбавляли «батька сімейства» його влади. Традиційно вважається, що на ранніх етапах історії тотальна влада батька в Древньому Римі перешкоджала дробленню земельного наділу, дозволяючи вести його обробку спільно, що забезпечувало найбільш ефективну обробку землі [19]. Нешанобливе відношення до батьків у багатьох культурах вважалося злочином і каралося за законом. У Вавилоні, наприклад, на утримання матері видавалося борошно, а не зерно, тому що розтирання зерна на зернотерці вимагало додаткових значних зусиль [5].

Об'єктом особливої уваги в Римській імперії були ветерани, яких держава забезпечувала земельними наділами, нерідко значними. Їм видавалося одноразова або регулярна грошова допомога. Крім того, їм дарувалося право безмитної торгівлі та інші пільги й привілеї, розмір яких залежав від звання перед виходом у відставку й терміну служби. Ветерани та їхні нащадки могли розраховувати на одержання римського громадянства. В епоху Відродження евтаназія й суїцид у літньому віці починають виправдовуватися, на відміну від середньовічної Європи [22]. У Новий час в європейських урбанізованих культурах з руйнуванням громади система колективної підтримки непрацездатних занепадає.

Поступово провідну роль у підтримці непрацездатних починає відігравати держава. Перший закон про відповідальність держави за немічних і незможних старих був уведений в Англії в 1601 році (The poorlaw relief act). Суспільна підтримка літніх на початку епохи була зведена до мінімуму. Внаслідок цього вже до XVI-XVII століть старий став сприйматися як «руїна», людина, що вичерпала себе. У цілому до XVIII століття літні залишалися «чимось смішним», лише в XIX ст. виникає образ респектабельного старця з найбагатшим досвідом життя [4].

З другої половини XIX століття геронтологія починає оформлюватися в самостійну науку, з'являються перші серйозні статистичні дослідження

зі старості. Із цього ж часу починає здійснюватися реальна соціальна турбота про непрацездатних. Одна з найбільш послідовних програм соціального страхування XIX ст. була втілена в Німеччині Отто фон Бісмарком у 1880-ті роки. В цілому ж виплату пенсій і страхування від безробіття в XIX ст. могли дозволити собі лише найбільш ефективні компанії (наприклад, залізничні). Незважаючи на існування різних благодійних організацій, старість для робітника в XIX столітті була «дійсною катастрофою, приходу якої стійко очікували» [20].

Неоднозначними є дослідження вчених щодо російської традиції відношення до старості. Так у праці російського історика О. Панченка «Образ старості в російській селянській культурі» зазначається, що в селянській традиції старість сприймалася, насамперед, як період очікування смерті й підготовки до неї. У сучасній міській культурі тема смерті до певного ступеня є неприйнятною, а розмова зі старою людиною про те, що її очікує швидка й неминуча смерть, була б розцінена не етичною. В селі ж бесіди про прийдешню смерть, готування для себе «смертного одягу» становили важливу й невід'ємну частину субкультури літніх селян і селянок. У північноросійських селах навіть іще наприкінці XX – початку XXI старі селянки охоче й за власною ініціативою демонструють етнографам і фольклористам «смеретні» сукні. У сільській культурі не існує розвиненого страху смерті: стара людина сприймає свій стан як закономірний період підготовки до переходу в інший світ. Смерть старої людини не вважається трагічною й сприймається як цілком природна й навіть пересічна подія.

Образ старого чоловіка або старої жінки в сільській традиції сприймається щонайменше двояко: з одного боку, про літніх людей говорять як про таких, що «вижили з розуму», а за своїм статусом вони найчастіше прирівнюються до дітей (про це, зокрема, свідчить приказка «Що старий – те малий»). З іншого боку, старим чоловікам і жінкам нерідко приписується особлива мудрість щодо володіння магічними навичками й знаннями. Тобто людям похилого віку, як правило, відмовляється в інтелектуальній компетенції, але їм приписуються особливі знання щодо сфери релігії, магії, досвіду взаємодії із сакральним і потойбічним світом. Таким чином, соціальна й фізіологічна неповноцінність старих людей компенсується їхньою особливою роллю у взаєминах зі сферою «іншого» і надприродного. Адже навіть у сучасній реальній практиці лікування людей за допомогою замовлянь і різних магічних прийомів входить у прерогативу «бабусь-знахарок».

В останні роки норми й інститути, характерні для сільської традиції XI-XX століть, поступово зникають під впливом різноманітних форм урбаністичної культури. Це стосується і уявлень, пов'язаних зі старістю.

При вивченні історичного досвіду роботи з людьми похилого віку в російській та європейській традиціях не можна не звернутися до історичних форм допомоги та захисту зазначеної категорії людей в українській культурній традиції.

Найдавніші згадки про родові обряди та шанування предків відносяться до періоду VI-X століть. Ці обряди були пов'язані із сакральними установками, до них зверталися через культові обряди, що в кінцевому результаті приводило до певного родового єднання.

І в день поховань, і в дні поминань родичі жертвували якусь милостиню, «страву». Культ поминання пізніше закріпився у християнській практиці (поминання батьків). Вважалось, що померлі предки сприяли родючості та врожаю. Така форма допомоги (дару) вимагала «віддари», частування «дзядів». Характерною особливістю таких форм підтримки та групового єднання було те, що обов'язковими учасниками цих трапез були магічні посередники з потойбічного світу: жебраки, прочани, колядники, яким роздавали «страву» у вигляді млинців.

Отже, у той період існували суспільні форми допомоги, пов'язані з культом смерті. До них належать громадська тризна, громадська милостиня, «страва», подаяння натуральними харчовими продуктами [4].

Що стосується відношення громади до старих людей, то, за даними українського дослідника А. Горілого, традицію піклування про слабких і немічних було закладено у так званий «період поганства». «Інститут старців» з'являється не одразу. Громада поступово визначала своє ставлення до людей, котрі не були активними учасниками трудового та колективного життя, причому старі й діти перебували в одній соціоівковій групі.

Первісне ставлення до старих було таке саме, як і до дітей: і перших, і других ідентифікували як «чистих», тобто таких, що не живуть статевим життям. Звідси – спільність в одязі і ставленні до них громади. Так інфантицид (узаконене вбивство дитини) – характерне явище на ранніх етапах розвитку суспільних відносин (відомий як у західній, так і у вітчизняній історії) – існував і стосовно старих. «Відправлення на той світ» старезних і хворих мало різні форми: їх залишали самих у полі чи в лісі, у покинутій хаті, топили в річках, добивали довбнено.

Пізніше, коли до визначення «старий» додається «старший, мудрий, головний», формуються ритуали поминання предків («Масничні діди»), і ритуал відправлення «на той світ» змінюється на культ «мудрої старості». Рівень інфантициду «старців» знижується, хоча дитячий інфантицид зберігався аж до XVIII ст. Форми підтримки старих були різні. Якщо на допомогу не приходила родина, то піклування про них брала на себе громада. Одним з варіантів підтримки людей похилого віку було спеціальне відведення їм земель рішенням громади, яке давало можливість заготівлі сіна. Якщо ж старці остаточно

«виходили з ладу», вони доглядалися громадою. Літніх людей призначали на постій за чергою (на кілька діб) до різних членів громади, де вони отримували нічліг і харчування. Ця форма зберігалася до кінця XIX ст.

До прийняття християнства існували на Русі й інші форми допомоги. Наприклад, варіантом відходу на «той світ» було добровільне залишення громади. Старі люди, що вже не могли працювати, селилися неподалік від громади, на цвинтарі, будували собі келії й жили за рахунок подаянь. Ця форма існувала аж до XVI ст.

Хоч «старі та малі» належали до однієї соціовікової групи, форми допомоги й підтримки стосовно перших та інших не були однакові, але певна близькість тут усе ж таки простежується. Економічне підґрунтя дарообміну прослідковується у мотивах усиновлення всередині родової громади і виникнення інституту приймацтва у південних слов'ян. Приймали в родину сироту, зазвичай, літні люди, коли їм уже важко було доглядати за господарством або коли вони не мали спадкоємців. Прийнятий у родину повинен був вести господарство, шанувати нових батьків, а також зобов'язаний їх поховати [4].

Державні форми опіки старих громадян розвиваються під час перебування України у складі Російської імперії. Вони полягали у створенні спеціальних установ для убогих людей, а також старих скалічених воїнів.

Згодом допомога старим стала вважатися не добродійністю, а громадським обов'язком, але повна «реабілітація» старості відбувається вже в другій половині XX століття, і сьогодні вона розуміється як «цінний для суспільства період життя» [15].

Змінився сам зміст слова «старість». Якщо раніше критерієм старості служила непрацездатність, то тепер – перехід через законодавчо оформлений формалізований віковий поріг, після якого людина має право на пенсійне забезпечення [10].

Для сучасної західної культури характерне «зникнення» старості – тепер це «людина в солідному віці», «дуже добре збережена» [15]. У США не вживається навіть саме слово «літній», його замінив термін «третій вік». Тут люди похилого віку добре виглядають, доглянуті, водять автомобілі, багато подорожують, відвідують спеціальні клуби для осіб «золотого віку» [2, с. 198].

Дуже цікавим є екскурс в історію інших культур. Так, на відміну від європейських поглядів, зовсім різниться відношення до літніх людей в індійській традиції, де стосовно старих людей існує образний вислів «вік, що трапився». Відповідно до давньоіндійських уявлень, інду проходить чотири життєві стадії (ашрами): учнівство (брахмачари), домогосподарство (грхастха), лісове пустельництво (ванапрастха) і мандрівництво (саньяси). Ця ідеальна схема мала на увазі, що «вік трапився» після завершення перших двох стадій, і спонукала готуватися до неминучого кінця. При цьому головну роль відігравали

зовнішні, а не внутрішні (біологічні) фактори: людина, яка виростила дітей, оженила їх та дочекалася онуків, вважалася готовою до останніх ашрамів. Справи перекладалися на плечі сина, а закріпивши свій статус народженням спадкоємця, невістка прибирала до рук домашнє господарство. Якщо до того ж у домогосподаря з'являлося сиве волосся, то вже не залишалася сумнівів у тому, що він повинен розлучитися з головною роллю в родині.

Ранні шлюби й коротка тривалість життя призводили до того, що зазвичай «вік, що трапився» вже наставав у тих, хто наблизився до сорока років. І досі у бенгальських селах поява невістки в будинку автоматично змінює статус старших жінок, які з обслуговуючих перетворюються на тих, яких обслуговують [7]. 60-річчя вважається особливою датою тому, що в індійських уявленнях у цей день усі небесні тіла займають те саме положення, що й у момент народження людини. Шістдесятма роками обчислюється середня тривалість життя. І практично у всіх індійських мовах існують ідіоми, котрі свідчать, що настання 60-річчя ототожнюється з фізичною й інтелектуальною деградацією; уявлення про цей вік пов'язується з явищами старечого маразму. Дієслово «сатхіяна» (гінді, «ставати шістдесятирічним») уживається в значенні «дуріти»; а народне прислів'я гласить: «шістдесят стукнуло, розум заклонило, у руках палиця, за спиною дразлива дівтора» [3].

Перші геронтологічні дослідження в Індії, що почалися в 70-х роках XX століття, включали в «сивий сегмент» і 55-літніх. Індійських державних службовців в обов'язковому порядку відправляють на пенсію в 58 років, університетській професурі дозволяють викладати до 60-ти.

Індійська письменниця Сара Лемб у праці «Білі сарі й солодкі манго: старіння, стать і тіло в Північній Індії» повідомляє, що в бенгальському селі жінки, ставши свекрухами у віці від 35 до 60 років, починають просування до «охолодження» й «сухості», тобто до старості [23]. Свекруха перестає носити яскраві вбрання й зрештою убираться в біле. Якщо в індійських селах іще зберігаються патріархальні родини, що складаються із представників декількох поколінь, то старі люди, хоч і без пошани, доживають свій вік у родині. Міські сім'ї розпадаються на нуклеарні осередки, й старі, як правило, залишаються один на один зі своїми проблемами. Сучасна статистика засвідчує, що фінансово незалежними є тільки 34 % сільських й 29 % міських старих. Сьогодні в Індії проживає більше 82 млн осіб, яких статистичні й соціологічні дослідження визнають старими й називають «сивим сегментом». Тільки 5 % з них забезпечені пенсією за старістю. Очікується, що до 2025 року кількість індійських старих сягне 177 млн, а до 2050 року – 324 млн чол. [3]. Загальна ж чисельність жителів Індії до початку XXI століття перевищила 1 млрд. Всупереч загальнонаціональному

гаслу «Єдність у різноманітті (розмаїтості)», їх розділяють численні регіональні, етнічні, релігійні, соціальні й кастові бар'єри.

Багаточисленні етнографічні дослідження східних країн дозволяють зробити висновок про умови життя старих людей у східній культурній традиції, яка суттєво відрізняється від двох попередніх, що були описані вище.

Так російський дослідник І. Смірнов дає цікаві дані про культ старості, що склався в Китаї. Адже вже перші європейці, котрі відвідали цю країну в XIII столітті, звернули увагу на незвичайну церемонність тамтешніх жителів. Незліченні поклони й взаємні компліменти супроводжували навіть випадкову вуличну зустріч. Особливо витончений церемоніал личило виконувати по відношенню до людей, поважних роками або положенням. Сьогодні знавці китайської культури засвідчують, що ця повага до старих людей та шанування старості увійшли в «плоть і кров» національної культури.

У 1906 році російський академік, майбутній великий знавець Китаю В.М. Алексєєв писав у своїх спогадах: «Вранці приходять побалакати якась старуха. Човняр галантно довідується, скільки, їй років: «Мабуть, уже вісімдесят незабаром?» – Стара жінка, дуже улещена та задоволена цим зауваженням, скромно заявляє, що їй усього тільки п'ятдесят шість. – «Ну й щаслива ж ти, стара! Адже виглядаєш ти на всі вісімдесят!»... «Справа зрозуміла. У патріархальному Китаї вік завжди заслуговує поваги! Тому поняття «старий» і «шановний» виражаються в китайців одним словом – «лао». «А при династії Тан (VI-X століття) жінка на ім'я Цзянь Ши-ши показала приклад шанобливості до свекрухи: коли стара баба не могла їсти, вона годувала її своїми грудьми». «У далекій давнині Лао Лай-ци у віці шістдесяті років – його батьки на той час були вже дуже старими, щоб його вік не нагадував батькам про їхню старість, незважаючи на сивину, одягався в дитячі платтячка, грав і танцював, веселився старих. А от восьмирічний У Мен літніми ночами роздягався, щоб його, а не батьків, кусали комарі» [1].

Навіть на інтуїтивному рівні відчувається фундаментальність принципів, що породили подібні стереотипи соціального поведіння й культурні універсалиї. Щоб з'ясувати їхні джерела, треба звернутися до стародавності, коли формувалися найважливіші етико-релігійні подання китайців.

Сучасний дослідник І. Смірнов, досліджуючи етико-релігійні уявлення китайців, зазначає, що повновладно господарюючи в родині, батько мав право розпоряджатися не тільки всім майном, а навіть життями домочадців. Так само і син в ім'я батьків міг здійснити найтяжчу провину. Одне із учень Конфуція гласить, що син зобов'язаний покривати батька, який вчинив крадіжку. Учителеві заборонялося визнавати в суді свідчення дітей проти батьків. Син не мав права ні в чому суперечити батькові, навіть якщо той був злодієм [14].

Із часу перетворення норм конфуціанської етики в моральні принципи і в систему суспільних зобов'язань усе виховання й навчання дітей ґрунтувалося на ретельному вивченні найскладніших правил і церемоній, обов'язкових для будь-якого члена суспільства, незалежно від його віку. Із трьох років дитина по декілька годин проводила з учителем, заучуючи напам'ять складні тексти. Її дуже рано переставали сприймати як дитину (традиційним подарунком, який учень підносив учителеві, уперше з'явившись на заняття, була палиця). Дитячі витівки, зрозуміло, допускалися, старші навіть ставилися до них поблажливо, але вони вважалися явним відхиленням від чинного поведіння, що вимагало у всьому наслідувати старших – у звичках, манерах, зовнішньому вигляді. Діти прагнули якомога швидше вирости, подорослішати. Молодших буквально облупувала мережа найсуворіших зобов'язань і шанобливих церемоній у спілкуванні зі старшими. Крім зрозумілих обов'язків поступитися місцем або дорогою старому, зійти з колії при зустрічі зі старшим по чину тощо, на будь-яке питання старшого було прийнято відповідати не тільки принижено кланяючись, але й постійно згадуючи про своє незнання, невміння. Суворі церемоніальні правила забороняли молодшому проявляти будь-які емоції, кричати, сміятися, навіть дивитися в очі старшому.

У Китаї люди, які дожили до поважного віку, користувалися загальною повагою, що граничила з поклонінням. При всій строгості поведінкових норм старі люди звільнялися від обов'язкового виконання церемоніалу. Або, скажімо, нікому не прийшло б у голову посміятися над поважним старцем, що продовжував навчатися чи навіть намагався скласти державні іспити на високий чин. Крім того, особливо успішних старців заохочували, даруючи їм імператорські милості [6].

Якщо говорити про відношення до старості в сучасному Китаї, то соціальні опитування показують, що молоді люди в більшості не заперечують проти збереження та відродження втрачених у суспільстві традиційних цінностей шанобливості й поваги до старих людей. Та варто згадати про демографічну ситуацію цієї країни. Адже суворі заходи щодо обмеження народжуваності привели до того, що в міських родинях рідко народжується більше однієї дитини, а отже, суворе традиційне виховання в даному випадку замінюється іншим явищем – дітоцентризмом.

Таким чином, оглянувши історію розвитку відношення до старості, можна зробити висновок, що культурні традиції завжди переорієнтували погляди на людину похилого віку, а особливо на взаємини між старими людьми та рештою суспільства. Та все ж таки кінцевими сформованими нормами цих взаємин майже у всіх культурних традиціях визначилися рівність, свобода, справедливість, милосердя, доброта, допомога

тощо. Звичайно, сьогодні важко уявити, яким буде становище літніх людей за межами нинішнього століття. Людство старішає, і це стає серйозною проблемою сьогодення. Це становище буде залежати від впливу безлічі факторів – економічного, політичного, культурного тощо.

За даними ООН, у 2001 році населення світу досягло порядку 6,2 млрд людей, а вік кожного десятого землянина склав 60 років і більше. За прогнозами ООН, до 2025 року населення світу зросте порівняно з 1950 р. утричі, а чисельність людей похилого віку збільшиться в 6 разів, у той

час як число старих людей (старше 80 років) збільшиться в 10 разів [21, с. 12-13].

Наслідки старіння суспільства є предметом вивчення багатьох фахівців і суспільних діячів сьогодення. Особливо важливою ця проблема постає перед соціальними працівниками, професійна діяльність яких прямо пов'язана із забезпеченням життєдіяльності цих людей. Багато хто з них задається питанням: на які ж сфери життєдіяльності суспільства вплине процес її старіння, якими будуть наслідки для соціального розвитку? Насамперед, цілком очевидно, що вони будуть носити багатоплановий характер і позначатися на

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев В.М. Китайская литература. – М., 1978. – С. 467-468.
2. Воробьев Г.Г., Иванова Е.Л. Некоторые аспекты американского национального характера // Американский характер. – С. 198.
3. Глушкова И.П. Возраст случился: модель и антимодель индийской старости // Отечественные записки. – 2005. – № 3.
4. Горілий А.Г. Історія соціальної роботи: Навчальний посібник. – Тернопіль: Вид-во «Астон», 2004. – 174 с.
5. Дьяконов И.М. Люди города Ура. – М.: Наука, 1990. – С. 216-218.
6. Ермаков М.Е. Мир китайского буддизма. – СПб., 1994. – С. 155.
7. Законы Ману / Пер. С.Д. Эльмановича. – М.: Издательство восточной литературы, 1960. – С. 121-122.
8. Кабо В.Р. Первобытная доземледельческая община. – М.: Наука, 1986. – С. 79.
9. Мамакаев М.А. Чеченский тайп в период его разложения. – Грозный: Чечено-Ингушское книжное изд-во, 1973. – С. 32-33.
10. Молевич Е.Ф. К анализу сущности и формы социальной старости // Социс. 2001. – № 4. – С. 62.
11. Панченко А.А. Образ старости в русской крестьянской культуре // Отечественные записки. – 2005. – № 3.
12. Придо Т. Кроманьонский человек / Пер. с англ. – М.: Мир, 1979. – С. 136.
13. Россет Э. Продолжительность человеческой жизни / Пер. с польского. – М.: Прогресс, 1981. – С. 184-207.
14. Смирнов И.С. О «китайских церемониях», культе предков и старости в Китае // Отечественные записки. – 2005. – № 3.
15. Смолькин А.А. Исторические формы отношения к старости // Отечественные записки. – 2005. – № 3.
16. Стюарт-Гамильтон Я. Психология старения. – СПб.: Питер, 2002. – 256 с. – (Серия «мастера психологии»).
17. Тюптя Л.Т., Иванова І.Б. Соціальна робота: теорія і практика: Навч. посібник. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 574 с.
18. Файнберг Л.А. Возникновение и развитие родового строя // Первобытное общество. Основные проблемы развития. – М.: Наука, 1974. – С. 50.
19. Хефлинг Г. Римляне, рабы, гладиаторы: Спартак у ворот Рима / Пер. с нем. – М.: Мысль, 1992. – С. 110-111.
20. Хобсбаум Э. Век капитала / Пер. с англ. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – С. 303-312.
21. Холостова Е.И. Социальная работа с пожилыми людьми: Учебное пособие. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2008. – 348 с.
22. Engelhardt D. Altern zwischen Natur und Kultur. Kulturgeschichte des Alters // Alter und Gesellschaft / Marburger Forum Philippinum. – Stuttgart: Hirzel; Stuttgart: Wiss. Verl.-Ges., 1995. – S. 18.
23. Tandon A. Age of Neglect // The Sunday Tribune. 21.11.2004.

Рецензенти: Зюзін В.О., д.мед.н., проф.
Стремецька В.О., к.і.н., доц.

© Клименюк Н.В., 2010

Дата надходження статті до редколегії: 14.01.2010 р.